

ԿԱՐԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու
Սփյուռքի նախարարություն

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ՓԱՂՈՒԹԸ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԷՋԵՐՈՒՄ (ԺԹ. ՂԱՐԱՎԵՐՋ – Ի. ՂԱՐԱՍԿԻԶԲ)

«...1868 թ. մայիսի 1-ից, տպարանի բարեկարգութիւնը դեռ չվերջացած,
սկսում է հրատարակել իւր տնօրէնութեամբ,
Արել եպիսկոպոսի խմբագրութեամբ «Արարատ» ամսագիրը...»¹:

ՄԱՅՐ Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պաշտոնական առաջին հրատարակութիւնը՝ «Արարատ» ամսագիրը, արժեքավոր հոգւածներ է հրատարակել Պարսկաստանի հայ գաղթօջախի գործունեության վերաբերյալ: Դրանք ունեն աղբյուրագիտական նշանակութիւն՝ այդ երկրի հայության կյանքի (ԺԹ. Ղարավերջ – Ի. Ղարասկիզբ) մասին պատկերացում կազմելու համար:

Կովկասում հայագիտական առաջին պարբերականը լուսաբանել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ Պարսից արքունիքի հարաբերութիւնները, ինչպես նաեւ պարսկահայ գաղթօջախի կրթական եւ սոցիալ-տնտեսական կյանքը:

Հրապարակումների հեղինակներն են «Արարատ» ամսագրի խմբագրականը, առանձին հոգեւորականներ եւ աշխարհիկ գործիչներ:

ա. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ Պարսից արքունիքի հարաբերությունների հարցը «Արարատ» ամսագրի էջերում. Հայտնի է, որ Հայոց պետականության բացակայության պայմաններում Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իրականացնում էր ազգապահպան եւ հայահավաք առաքելութիւն ու քաղաքականութիւն: Պարսից շահերի հետ կապերը, բարձրաստիճան պաշտոնյաների այցելութիւնները Սուրբ Էջմիածին եւ Հայոց հայրապետների հետ քննարկումներն ունեին կարեւոր նշանակութիւն Պարսկաստանի հայ գաղթօջախի ազգային ու եկեղեցական որոշ խնդիրներ լուծելու համար:

¹ Տէս Մ. ԱՔԵՂՅԱՆ, Գեորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, աշխատ. եւ ծանոթ.՝ Պ. Հովհաննիսյանի, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 73:

Հիրավի, Մայր Աթոռի եւ Պարսից արքունիքի միջեւ ձեւավորված հա-
րաբերությունների նշանակության մասին է խոսում այն իրողությունը,
որ 1870 թ. Գեորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցին (1866–1882 թթ.) արժանա-
նում է Նասր էդ-Դին շահի բարձր գնահատանքին: «Արարատ» ամսագ-
րի այդ տարվա Դ. (թիվ 12) համարում գրված է. «Յանցելումս Պարսից
Օգոստ. Շահէն առ Վեհ. Կաթողիկոսն Տ. Տ. Գեորգ Դ. շնորհուած Առիծու եւ
Արեգական առաջին կարգի շքանշանը հանդերձ կանաչ ժապաւէնի՝ որ Ա.-Պ.-
բուրգոյ պարսկական նորոգ կարգեալ դեսպանին ձեռամբ՝ առաքուած էր ի
Պ.-բուրգ, Ռուսաց Օգոստ. Կայսեր կողմանէ հանութիւն տրուած լինելով զայն
կրելոյ, անցեալ մարտ ամսոյ 25ին հասաւ՝ ի Ս. Էջմիածին՝ Կովկասեան փո-
խարայական կառավարութեան միջոցաւ. զոր Ս. Հայրապետը ստացաւ ար-
ժանին պատուով»²:

Մայր Աթոռի եւ Պարսկաստանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների
միջեւ կապերի մասին է վկայում 1873 թ. օգոստոսի 24-ի այցելությունը.
«Պարսից հինգերորդ բանակի հրամանատար եւ մեծ Եպարֆոսի եղբայր
Վսեմ. Նասրուլլան խանն (Նասրալի մուլֆ), որ Օգոստ. Շահի ուղեկիցներէն
է, Պարսկաստանի հեռագրաց ընդհանուր վերատեսուչն եւ հայազգի Մեծ.
Ծատուր խանն ի Տփլիսէն յատկապէս ի Մայր Աթոռս ի Ս. Էջմիածին եկին
Վեհ. Հայրապետի հետ տեսնուելոյ համար»³: Նրանք պետք է հանդիպե-
ին Հայոց հայրապետին, սակայն վերջինս Բյուրականի ամառանոցում
էր գտնվում: Նկատելի է, որ պարսից պաշտոնյայի այցելության կազմա-
կերպման գործում մեծ էր եղել հայազգի Ծատուր խանի դերը:

Նասր էդ-Դին (1848–1896 թթ.) եւ Մոզաֆֆար էդ-Դին (1896–
1906 թթ.) շահերի կառավարման շրջանում իրանահայության վիճակը
որոշակիորեն փոխվեց: Երկիրը տնտեսական լճացումից դուրս բերե-
լու, արհեստներն ու առեւտուրը խթանելու նպատակով նրանք հրապա-
րակեցին մի շարք ֆերմաններ (հրովարտակ, հրամանագիր), որոնցով
վերջ էր տրվում հայերի նկատմամբ եղած սահմանափակումներին, ար-
գելվում էր նրանց բռնի հավատափոխությունը, կարգավորվում էր հայ
քաղաքային եւ գյուղական բնակչությունից գանձվող հարկերի գան-
ձումը, օրինականացվում էին հայ եկեղեցիների կալվածքները եւ այլն:
Հայերին վստահվեցին արքունի եւ պետական բարձր պաշտոններ⁴:

² Տե՛ս «Խմբագրական. Առիծու եւ Արեգական առաջին կարգի շքանշան Վեհ. Կաթողիկոսի
Ամենայն Հայոց շնորհեալ յՕգոստ. Շահէն Պարսից», «Արարատ» 1870, Դ. (թիվ 12), էջ 309:

³ Տե՛ս «Խմբագրական. Պարսկաստանցի այցելուք», «Արարատ», 1873, Ը. (թիվ 8), էջ 312:

⁴ Տե՛ս Վ. ԲԱՅԵՐՈՒՐԻՅԱՆ, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երեւան, 2013, էջ 23:

Ամսագրում վկայված է՝ «...Արեգակնափայլ շահի արդարասէր վարչութեան ներքոյ գրեթէ իսպառ վերացել են Պարսկահայքից բարբարոսական ննշումներն...»⁵:

1878 թ. ապրիլի 29-ին Նասր էդ-Դին շահն այցելում է Սուրբ Էջմիածին, հանդիպում Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսին, այս մասին «Արարատ» ամսագիրը հրապարակել է. «Նորին Արքայական Մեծութիւնն ի վաղուց հետէ ըղծացած է Հայաստանեայց այս հնադարեան եւ նուիրական կեդրոնը իւր բարեհաւ այցելութեամբ տեսնել եւ յարգել»⁶: Սուրբ Էջմիածնում շահն արժանանում է ջերմ ընդունելության: Ընդգծվում է շահի վերաբերմունքը Հայոց հոգեւոր կենտրոնի նկատմամբ. «Նորին Արքայական Մեծութիւնը՝ երբ նեմարանէն կմեկնէր՝ 700 յանուն նեմարանի եւ 300 յանուն կաթողից՝ ամենը հազար ոբլ. նուիրեց»⁷:

Նասր էդ-Դին շահը հայերի նկատմամբ ունեցել է մեղմ վերաբերմունք, եւ դա արտահայտվել է տարբեր առիթներով: 1888 թ. շահը Մակար Ա. Թեղուտցի (1885-1891 թթ.) Հայոց կաթողիկոսին շնորհել է ջքանշան: Այդ առիթով շահի հրապարակած հրամանագրում նշվում է. «Ի վկայութիւն Մեր արքայական բարեհաճութեան եւ մտերմութեան առ Ձեր Սրբութիւնը... մենք հանգցանք եւ լիովին արդար ու պատշաճ դատեցինք երեւելի կացուցանել Ձեր Սրբութիւնը Մեր առանձին շնորհքի եւ յատուկ բարեսիրութեան արտայայտութեամբ առ Ձեզ: Ուստի շնորհում ենք Ձեզ Մեր աղամանդեայ կենդանագիրը...»⁸:

Մակար Ա. Թեղուտցին դեռեւս 1848 թ., երբ տակավին վարդապետ էր, Ներսէս Ե. Աշտարակեցու (1843-1857 թթ.) հրամանով մեկնել էր Պարսկաստան՝ հայերեն հին ձեռագրեր որոնելու: Նա մեկ տարի բնակվել էր Պարսկաստանում, ծանոթացել այդ երկրին, շփվել էր տարբեր պաշտոնյաների հետ եւ դարձել Պարսկաստանի հետ հարաբերություններում փորձառու գործիչ:

«Արարատ» ամսագրում ներկայացվում է Պարսկահնդկահայոց թեմի առաջնորդ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսի կողմից Մակար Ա.

⁵ Տէն «Խմբագրական. Հայաստանեայց եկեղեցին Պարսկահայքում եւ հեռուոր գաղութներում 1885 թուին», «Արարատ», 1896, Գ., էջ 137-138:

⁶ Տէն «Խմբագրական. Նորին Մեծութիւն Նասրէտուն Շահ Պարսկաստանեայց ի Ս. Էջմիածին», «Արարատ», 1878, Դ., էջ 156:

⁷ Անդ, էջ 158:

⁸ Տէն «Խմբագրական. Նորին Մեծութեան Պարսից Շահի ֆիրմանն առ Վեհափառ Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց», «Արարատ», 1888, Ժ., էջ 615-616:

Թեղուտցի հայրապետին շքանշանի հանձնման հանդիսավոր արարողությունը⁹: Հայոց հայրապետի մտահոգությունն ու նպատակը Պարսկաստանում հայկական կրթօջախները հնարավորին չափ բարեկեցիկ ու ապահոված տեսնելն էր՝ ինչ-որ առումով պետություն հոգաժուխյան եւ աջակցություն ներքո:

Նշենք, որ 1880 թ. Նոր Զուղայում կառուցվում է դպրոց, որտեղ 1883 թ. կենտրոնացվում է երեք դպրոց. նոր դպրոցը անվանում են Ազգային կենտրոնական դպրոց: Ժ. Դ. 2-րդ կեսին Թավրիզում բացվում են «Աննայեան», «Հայկազեան», «Թամարեան» եւ այլ դպրոցներ: 1879 թ. հիմնադրվեց Թավրիզի իգական առաջին դպրոցը: 1909 թ., Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի ծրագրով, Թավրիզում բացվեց թեմական երկսեռ դպրոց: 1891–1892 թթ. Թեհրանում հիմնվեց իգական առաջին դպրոցը: 1891 թ. Ազգային դպրոց բացվեց Թեհրանի Դարվազե Ղազվին թաղամասում, 1903 թ.՝ Դարվազե Դովլաթի թաղում: 1870-ական թթ. դպրոցներ հիմնվեցին Սալմաստ գավառի Հաֆթվան, Փայաջուկ, Ղալասար գյուղերում: 1903 թ. Փայաջուկ գյուղում կառուցվեց դպրոց¹⁰:

Պատմական որոշակի արժեք է ներկայացնում Հայոց կաթողիկոսների եւ Պարսից շահերի նամակագրությունը, որը վերաբերում է թեմական առաջնորդներին՝ պարսից կողմից ճանաչման խնդրին: Մկրտիչ Ա. Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ) կաթողիկոսի գրած երկու նամակին ի պատասխան՝ 1899 թ. Մոզաֆֆար էդ-Դին շահը տեղեկացնում է, որ Սահակ եւ Մաղաքիա եպիսկոպոսները համապատասխանաբար Ատրպատականի ու Պարսկահնդկահայոց թեմերում Պարսից պետության կողմից ճանաչվել են որպես առաջնորդներ եւ արժանացել շահի բարձր ուշադրությանը. «Յայտնում ենք, որ շնորհիւ Զեռդ Վեհ. Բարի ընտրութեան, այդ եպիսկոպոսները հետեւելով իրենց նախորդներին՝ չափի շեղուեն պետութեան եւ ժողովրդին բարիք բերող նամակարհից»¹¹: Շահի մեկ այլ՝ 1902 թ. հրովարտակով¹² Եղիշե Ժ. վրդ. Մուրադյանը հաստատվում է որպես Ատրպատականի թեմի առաջնորդ:

⁹ Տե՛ս «Խմբագրական. Պարսից Արեգակնափայլ Նասրէտտին Շահի շքանշանն առ Վեհափառ Հայրապետն ազգիս», «Արարատ», 1888, Թ., էջ 576–577:

¹⁰ Տե՛ս Վ. ԲԱՅՐՈՒՐԿՅԱՆ, Իրանն այսօր, Տեղեկատու, Երեւան, 1999, էջ 287:

¹¹ Տե՛ս «Մուզաֆֆէրէդդին, Կաջար Շահնշահ Պարսից Արեգակնափայլ Շահի գրութիւնն ի պատասխան Նորին Վեհափառութեան Ամենայն Հայոց Հայրապետի երկու նամակներին», «Արարատ», 1899, Բ., էջ 52–53:

¹² Տե՛ս «Խմբագրական. Պարսկահայք», «Արարատ», 1902, է.-Ը., էջ 677–678:

Ընդունելով իր նախորդի՝ Նասր էդ-Դին շահի՝ Հայ Եկեղեցու նկատմամբ որդեգրած դիրքորոշումը՝ Մոզաֆֆար էդ-Դինը եւս այցելեց Մկրտիչ Ա. Վանեցի հայրապետին։ 1900 թ. Եւրոպա մեկնելիս շահը Երեւանում հանդիպում է Հայոց կաթողիկոսին եւ խոստանում վերադարձին այցելել Մայր Աթոռ։ Շահին ուղեկից նշանակված ադյուտանտ¹³ Դ. Արսենելը հոկտեմբերի 9-ին Ելենովկա¹⁴ կայարանից հեռագիր է ուղարկում Սուրբ Էջմիածին եւ տեղեկացնում, որ «Նորին Արքայական Մեծութիւնը Մայր Աթոռում կլինի հոկտեմբերի 11-ին»¹⁵։

Նորին Սուրբ Օծուկյան հրամանով արքայի ընդունելության համար կազմվում է հանձնաժողով, որը ամենայն պատասխանատվությամբ եւ բժախնդրութեամբ էր մոտեցել կազմակերպչական հարցերին։ Պարսից արքայի դիմավորման եւ հրաժեշտի արարողակարգի նկարագրութեանից նկատվում է, որ իրականացվել էին դիվանագիտական նուրբ աշխատանքներ։ Շահի այցելութեան առիթով Հայոց հայրապետն ուղարկել էր իր կառքը նրա համար։ Սուրբ Էջմիածնում շահին դիմավորում են հոգեւոր ճեմարանի, հարակից գյուղերի դպրոցների սաները, իսկ Մայր Տաճարի զանգակատան առջեւ՝ Հայոց կաթողիկոսը՝ «Թագաւոր փառաց» շարականի եւ զանգերի ղողանջների ներքո։ Հայոց հայրապետը շահին ողջունում է փոքր ճառով¹⁶։

Հյուրերի ուշադրութեան կենտրոնում էր Մայր Տաճարում դեռեւս շահ Աբաս Մեծի օրերից կախված ջահը, որը ժամանակին տիրակալը նվիրել էր Մայր Աթոռին։

Շահի այցը Սուրբ Էջմիածին հաջողված կարելի է համարել։ Երբ շահը դուրս է գալիս Մայր Տաճարի թանգարանից, հնչում է Կոմիտաս վարդապետի ձայնագրած եւ պարսից արքային նվիրված քառաձայն երգը, որի «է՛յ Շահ» բառերի կրկնութիւնը գրաւեց Նորին Մեծութեան ուշադրութիւնը...»¹⁷։ Հիրավի, սա կատարողական բարձր արվեստի ներկայացումն էր պատվելի հյուրերին։ Մոզաֆֆար էդ-Դին շահը, Նասր էդ Դինի օրինակով, հազար ուրբի նվիրեց

¹³ Համհարզ՝ ռազմական ցածր աստիճանի սպա, որն օգնում է հրամանատարին՝ ծառայողական հանձնարարութիւններ կատարելով։

¹⁴ Այս բնակավայրը 1842 թ. հիմնադրել են եկվոր ռուս աղանդավորները եւ կոչել Ելենովկա՝ ի պատիւ Պավել Ա. կայսեր դուստր Ելենայի։ 1935 թ. այն վերանվանվել է Սեւան։

¹⁵ Տէս ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԳ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Մոզաֆֆեր էդ-Դին շահի գալուստն ի Մայր Աթոռ, «Արարատ», 1900, Ժ., էջ 457-461։

¹⁶ Տէս անդ, էջ 459։

¹⁷ Տէս անդ, էջ 460։

ճեմարանին: Հատկանշական է, որ ամսագրում հրապարակված է շահի լուսանկարը¹⁸:

Պարսից շահերի եւ Հայոց կաթողիկոսների միջեւ ձեւավորվել էր նամակագրություն, որը հայություն խնդիրներին առնչվելուց զատ, ուներ նաեւ միմյանց տոները շնորհավորելու մշակույթ: «Արարատ» ամսագրում հրատարակվել է 1902 թ. Մկրտիչ Ա. Վանեցի կաթողիկոսի՝ նովրուզի առիթով շնորհավորական նամակը պարսից Մոզաֆֆար էդ-Դին շահին եւ պատասխան շնորհակալական նամակը նրանից¹⁹:

1907 թ. Ա. համարում ամսագրի խմբագրակազմն ափսոսանքով հայտնում էր շահի մահվան մասին. «...Պարսիկներից յետոյ ոչ ոք այնքան հետաքրքրութեամբ չի հետեւել Շահի առողջութեան լուրին, քան Հայոց ազգը: Եւ այս շատ հասկանալի է. Վեհապետի գան բարձրանալու օրից նա փաշալեւել է Հայոց դպրոցները, խախտուել ամէն մի յառաջադիմական փայլ. թատրոն, բարեգործական ընկերութիւն, եկեղեցի նորա հովանաւորութիւնն են վաշելել»²⁰: Հայերն ակնհայտ ցույց էին տալիս այն մեծ հարգանքը, որ տածում էին շահի հանդեպ:

Պատմական իրադարձությունները ճիշտ պատկերացնելու համար պետք է դիմել համեմատական մեթոդին: Արդ, եթե համեմատենք հայության մի փոքր հատվածի վիճակը Պարսկաստանում, մյուս կողմից՝ առավել մեծ թիվ կազմող արեւմտահայության վիճակը Օսմանյան կայսրությունում, ապա կստանանք տարբեր պատկերներ: Թուրքական իշխանությունը հատուկ նպատակով եւ ծրագրով ոչնչացման քաղաքականություն էր վարում արեւմտահայոց նկատմամբ, մինչդեռ պարսկական տերությունը չէր սպառնում հայության գոյությունը:

Ի դեպ, նույն 1907 թ. իր մահկանացուն կնքեց նաեւ Մկրտիչ Ա. Վանեցին՝ խորմյան Հայրիկը:

բ. Պարսկաստանի հայ անվանի գործիչների, Սպահանի հայությամբ սպառնացող սովի վերաբերյալ հրապարակումները «Արարատ» ամսագրում. Իրանահայությունը միշտ հանդես է եկել որպես իր միջավայրի քաղաքակրթության զարգացմանը նպաստող ուժ: Պարսիկ պատմաբան Խոսրով Չաքերին ընդգծում է այն իրողությունը, որ թեեւ հայերն Իրանում

¹⁸ Տե՛ս անդ, էջ 458:

¹⁹ Տե՛ս «Խորիմեան Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Վեհափառ Հայրապետի հետագիրը Պարսից Շահնշահին Նովրուզի առթիւ եւ Նորին Մեծութեան պատասխանը», «Արարատ», 1902, Գ.-Դ., էջ 207:

²⁰ Տե՛ս «Խմբագրական. Մոզաֆֆեր էդ-Դին շահի մահը», «Արարատ» 1907, Ա., էջ 55:

մահմեդական բնակչության ծովում կազմում էին շնչին փոքրամասնություն, սակայն չափազանց կարեւոր դերակատարում ու ներդրում են ունեցել այդ երկրի հասարակական զարգացման, մշակութային առաջընթացի եւ առհասարակ մտավոր ու քաղաքական կյանքում²¹:

Պարսկաստանում ապրող հայ անվանի գործիչներին անդրադարձել է Գալուստ Շիրմազանյանցը: Նրա հոդվածներից պարզ է դառնում, որ Պարսկաստանում ականավոր ռազմական գործիչ է եղել Մանուշար խանը²², իսկ «էնիկօլօփեանց» գերդաստանից հայազգի յոթ պետական գործիչներ ժԹ. դարասկզբից մինչեւ կեսերը զբաղեցրել են զինվորական, տնտեսական եւ քաղաքական բարձր պաշտոններ: Գալուստ Շիրմազանյանցը առանձնացնում է «Սուլէյման խան էնիկօլօփեանին», որը «էն տէրութեան մէջ իր ժամանակակիցների մէջ առաջին ֆաշ զօրավարն էր, ինչպէս եւ 1853 ամի 16 յունուարի Թէհրանումը նրա փառացի եւ շֆեղ հանդէսով յուլարկատրութեան օրը (որի նմանը ոչ թէ մէկ հայի, այլեւ մուսուլմանի համար դուն ուրեմ էր էն տէրութիւնը կատարած) Հայոց եկեղեցւոյ գաւթումը ողջ առաջնակարգ զինուորական եւ ֆաղափական անձինքներն էստեղ էնտեղ բոլորուած՝ նորա պատերազմական արհեստի հմտութեան եւ անչափ ճակատամարտեր մղելու վերայ ասում, խօսում եւ խոստովանում էին...»²³:

Խոսելով Սուլէյման խանի՝ պարսկական հասարակության մեջ զբաղեցրած բարձր դիրքի մասին՝ հեղինակը եզրակացնում է. «Հանգուցեալն էնպէս ականաւոր անձն էր, որ Իրանումը նա միմիայն արտօնութիւն ուներ ջսաբբայով (վերարկուով) եւ գաւազանով ներկայանալու Տիեզերքի Աղօթաւանին կամ Բարձրագոյն Ատենումը»²⁴:

Ամսագրի խմբագրականազմի ուշադրությունից չէր վրիպում գաղթավայրերում առաջացած արտակարգ դեպքերը: 1869–1872 թթ. սովի պատճառով մահացավ Պարսկաստանի ողջ բնակչության 10%-ը²⁵: Սպահանի հայությունը եւս սպառնում էր սովը²⁶, որն ավելի էր սաստկանում, քանի որ բեկլարբեկը հրաման էր տվել պատժել քաղաք հաց բերողին²⁷:

²¹ Տէս Վ. ԲԱՅԲՈՒՐԳՅԱՆ, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, էջ 9:

²² Տէս Գ. ՇԻՐՄԱԶԱՆԵԱՆՅ, Զինուորական հայ պաշտօնակալը ոմանք ի Պարսկաստան, «Արարատ», 1878, Զ.-է., էջ 275–279:

²³ Տէս Նույն ուսումնասիրությունը՝ «Արարատ», 1878, Ե., էջ 197–200:

²⁴ Տէս անդ., էջ 197:

²⁵ Տէս Վ. ԲԱՅԲՈՒՐԳՅԱՆ, Իրանի պատմություն, Երեւան, 2005, էջ 501:

²⁶ Տէս «Խմբագրական. Սով ի Սպահան: Յայտարարություն», «Արարատ», 1871, Ը., էջ 462–465:

²⁷ Տէս Մ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Սով ի Պարսկաստան, «Արարատ», 1872, Դ., էջ 170–171:

Հայ Եկեղեցու հոգեւոր իշխանության կողմից Ռուսաստանի հայոց բոլոր վիճակներին ուղարկւում է հրահանգ, որի համաձայն՝ ձեւավորվում են նպաստահավաք մարմիններ, որոնց միջոցով հավաքված օգնությունը նախ ուղարկվում էր Սուրբ Էջմիածնի սինոդին, ապա՝ բաշխվում Սպահանի հայ կարիքավորներին: Այս առնչությամբ խմբագրակազմն իր շնորհակալությունն էր հայտնում Դավրեժ քաղաքի հայ ազգային գործիչներին, Մադրասի ընկերությունը, Կալկաթայի, Բաքվի հայությունը, ինչպես նաեւ Սպահանի «Արկեղ» աղքատաց ընկերությունը, որոնք օգնության ձեռք են մեկնել սովյալներին: Ներկայացվում էր բարերարների ցուցակը²⁸:

Արտակարգ դեպք էր 1872 թ. մայիսի 12-ին Ատրպատականում՝ Սավրիում, տեղի ունեցած բնական աղետը: Անձրեւից ու գյուղ մտնող գետից առաջացած հեղեղը լցվել էր տները՝ մեծ վնասներ պատճառելով հայ չքավոր գյուղացիներին՝ «...40 հայք կգտնեն իւրեանց տունը հիմնայատակ կործանուած, ոմանք կիսով չափ փլատակեալ»²⁹:

գ. Պարսկաստանի հայ գաղթօջախի կրթական հարցերը «Արարատ» ամսագրում. Ամսագրի խմբագրակազմի օրակարգում էր կրթական գործի կազմակերպմանը վերաբերող հարցերի հավուր պատշաճի լուսաբանումը: Ըստ հրատարակված վիճակագրական տվյալների՝ 1898 թ. Ատրպատականի թեմում գործել է 30 դպրոց. գրանցից չորսն ուներ ուսուցիչների կարիք, իսկ 26 դպրոցում աշխատում էին 47 ուսուցիչ. «...երէ դուրս գանք Թաւրիզի 6 ուսումնարանները (2 տղայոց, 2 աղջկանց, 2 մանկապարտէզ. կանոնապէս 2 արհեստանոց աղջկանց կար ու ձեւի, որ ուսումնարան չենք հաշուել)՝ իրենց 23 ուսուցիչներով եւ 580 աշակերտներով՝ կունենանք հետեւեալ թուերը. 231 տան վրայ գալիս է 1 ուսումնարան, 7 տունից՝ մի աշակերտ, կամ 42 անձից մին միայն ուսանող է: Իսկ Թաւրիզում միջին հաշուով մի ծովս մի ուսանող է տալիս»³⁰:

Անմխիթար վիճակում էին գտնվում թեմի գրադարանները. «Ատրպատականում մի միայն Թաւրիզի, Հաֆթուանի եւ Լալասարի գրադարաններն են փոքր-ինչ գրադարանի նման»³¹: Մնացյալ դեպքերում կարելի էր հանդիպել մասնավոր անձանց, որոնք մի քանի գիրք հավաքելով՝ կարող էին

²⁸ Տէս ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՎՐԻ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Յայտարարութիւն եւ հաշիւ.... Նոր-Ջուղայու, «Արարատ», 1875, ժ., էջ 390-394:

²⁹ Տէս Օ. ՏԷՐ-ՕՆՆԵԱՆՑ, Հեղեղ ի Սաւրի, «Արարատ», 1872, է., էջ 294:

³⁰ Տէս «Խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայր», «Արարատ», 1898, ժԱ.-ԺԲ., էջ 507:

³¹ Տէս ԵՂԵՇ Ե. ՎՐԻ. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆ, Համառօտ ակնարկ Ատրպատականի թեմի կացութեան եւ կարիքների վերայ, «Արարատ», 1902, ժԱ.-ԺԲ., էջ 2034:

բացել աղքատիկ գրադարան, իսկ մի քանի ամիս անց հայտնի էր դառնում, որ այն փակվել է: Այլ կերպ ասած՝ առկա չէր գրադարանային կազմակերպված աշխատանքներ իրականացնող որեւէ կառույց:

Պատկերը նույնն էր նաեւ դպրոցներում, որտեղ չկար ծրագիր, նյութական միջոցներ եւ հսկողություն. «Ուրոնում են գլխաւորապէս էժանագին՝ տարեկան 100-180 ռուբլիանոց վարժապետներ: Բողոքական միսիոներական նորմալ դպրոցի աշակերտը համարում էր լաւ ուսուցիչ»³²: Դպրոցները նյութական կամ ուսուցչի բացակայության պատճառով երբեմն տարիներով փակ էին մնում: Վիճակը համեմատաբար բարձր էր Թավրիզի «Արամեան»³³ եւ «Հայկազեան» դպրոցներում, որտեղ տարեկան ծախսվում էր ավելի քան 14.000 ռուբլի գումար, սակայն այստեղ եւս արդյունքը նկատելի չէր: Այդ երկու դպրոցը միասին ունեին 17 դասարան, որտեղ սովորում էին ընդամենը 250 աշակերտ:

1898-1899 ուսումնական տարվա սկզբին «Արամեան» դպրոցում սովորում էր 87, «Ս. Աննայեան» դպրոցում՝ 63 աշակերտ³⁴, եւ գումարած տարվա ընթացքում նորեկներին, սովորում էր ընդամենը 211 աշակերտ: Մինչդեռ 1901-1902 ուսումնական տարում այդ դպրոցներում սովորում էր 234 աշակերտ. նրանցից 155-ը ստանում էր 1072 թուման թոշակ³⁵: «Արամեան» դպրոցին Պարսից կառավարությունը տալիս էր տարեկան 160 թուման կամ 320 ռուբլի նպաստ³⁶:

Թավրիզի «Հայուհեաց միացեալ բարեգործական միութիւն»-ը, որի 1903 եւ 1904 թթ. տեղեկագիր հաշվեցույցը հրատարակվել է «Արարատ» ամսագրում³⁷, պահել է 11 դպրոց, 2 մանկապարտեզ եւ «Աննայեան» դպրոցի 4-րդ դասարանը, որտեղ ավարտածները դառնում էին գյուղական վարժուհիներ:

Նոր դպրոցների բացման խնդիրը գտնվում էր ամսագրի խմբագրակազմի օրակարգում: Այդ մասին է վկայում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցու՝ Պարսկահայոց թեմին ուղղված 1902 թ.

³² Տէն անդ, էջ 2034:

³³ Ատրպատականում առաջին հայկական դպրոցը հիմնադրվել է Թավրիզում 1835 թ., որը հայտնի է «Արամեան» անվամբ:

³⁴ Տէն Ա. ԱԼԷՔՍԱՆԵԱՆ, Տեղեկագիր Արամեան եւ Ս. Աննայեան երկսեռ դպրոցների 1888-1899 ուսումնական ամի, «Արարատ», 1900, Ե., էջ 249-251:

³⁵ Տէն «Խմբագրական. Տեղեկագիր Թավրիզի Հայոց «Արամեան եւ Աննայեան» երկսեռ դպրոցների 1901-1902 ուս. ամի», «Արարատ», 1903, Բ.-Գ., էջ 167-171:

³⁶ Տէն «Խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայոց», «Արարատ», 1898, Է., էջ 302:

³⁷ Տէն «Խմբագրական. Պարսկահայոց», «Արարատ», 1905, Բ., էջ 135-136:

հունիսի 6-ի թիվ 871 հայրապետական կոնդակը, վերջինս նոր երկսեռ դպրոց բացելու մասին է՝ համաձայն Ռուսաստանի պետական գաղտնի խորհրդական Գեորգ Քանանյանի (1834–1897 թթ.) կտակի³⁸։ Այդ նպատակով հանգուցյալի այրին՝ Վառվառե Քանանյանը, հատկացնում է 47.000 ռուբլի, որը հանձնվում է Նոր Զուղայի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վրդ. Վարդազարյանի հսկողությանը։

Կտակի ժե. կետում նշված էր հետեւյալ կարեւոր պայմանը՝ «Գեորգ-Քանանյան դպրոցը, ինչպէս եւ Զուղայի միւս դպրոցները, միշտ դրուած պիտի լինին ազգային զօրեղ հիմքերի վերայ եւ կազմակերպուած մանկավարժական ժամանակակից պահանջների համաձայն»³⁹։ Ամրագրվում էր, որ դպրոցում Հայոց լեզուն, Հայոց պատմությունն ու գրականությունը, Հայ եկեղեցու պատմությունը պետք է դառնային առաջնային առարկաներ։

Ուշագրավ է, որ հեռանկարում չէր բացառվում կրթօջախի տեղափոխումը հայրենիք։ Կտակի ԻԴ. կետում ամրագրվում է. «Եթէ ապագայում պայմանները փոփոխուելով հարկ լինի փոխադրել Գեորգ-Քանանյան դպրոցը Նոր Զուղայից՝ Հայաստանի մի որեւէ բազմահայ, յարմարաւոր կենտրոն, այդպիսի դէպքում այդ որոշումը պիտի կայանայ Ամենայն Հայոց Հայրապետի, կտակարարների եւ հոգաբարձութեան փոխադարձ համաձայնութեամբ»⁴⁰։

«Արարատ» ամսագրի խմբագրականազմը կարեւորում էր դպրոցներին աջակցելու ցանկացած նախաձեռնություն եւ այդ մասին հրապարակում էր։ Կրթված սերունդ ունենալու մեծ ցանկություն ունեւ Մնացական Տեր-Հակոբյանը, ով մահվան մահճում, Ա. քհն. Շաղոյանցին խոստովանելիս, հայտնում է իր կտակի մասին. վերջինս գրի է առնում այն՝ 1897 թ. դեկտեմբերի 3-ին Դավրեժ քաղաքում. «...ուղարկում եմ Պատ. Խմբագրութեանդ ի Տէր հանգուցեալ Մնացական Տէր-Յակովբեանցի՝ իմ ձեռքով գրել տուած կտակի բովանդակութիւնը, որն իւր տեսակի մէջ առաջին օրինակելի գործը համարուեցաւ քաղաքում...»⁴¹։ Հետ կտակի՝ 2000 թուման նվիրում էր Դավրեժ քաղաքի երկսեռ դպրոցներին, 200-ը՝ մանկապարտեզներին, 100-ը՝ Վան քաղաքի «Վարազա» որբանոցին, 300-ը՝ Խանակյահ գյուղի դպրոցին, 200-ը՝ Մուժամբար գյուղի եկեղեցին նորոգելու

³⁸ Տէն «Խրիմեան Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը Զուղայի Քանանյան դպրոցի բացման առթիւ», «Արարատ», 1902, Ե.-Զ., էջ 405–410։

³⁹ Տէն անդ, էջ 408։

⁴⁰ Տէն անդ, էջ 409։

⁴¹ Տէն «Խմբագրական. եկեղեցի Հայաստանեայց. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1897, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 523–525։

համար: 3000 թուման տրվում էր չքավոր սաների տարեկան թոշակները հոգալու նպատակով:

«Արարատ» ամսագրի խմբագրակազմը նաեւ իր անմիջական մասնակցությունն էր բերում կրթական հարցերի լուծմանը: 1875 թ. հուլիսի 25-ով թվագրված մի նամակում Նոր Զուղայի «Հայկեան» դպրոցի կառավարիչներ Միքայել եւ Կարապետ Աբգարյանցներն իրենց շնորհակալությունն էին հայտնում խմբագրությանը. «Հայկեան հայրենասիրական դպրոցս Զուղայ ի հերոն հետ է այս շարունակաբար արժանի եղել ընդունելոյ զՁերո պատուական Արարատ ամսագիր ի նուէր, որով արդարեւ աշակերտք դպրոցիս ի հեռուստ աստի զքնիկ Հայրենոյ իւրեանց նաշակեալ զնաշակն տեսական եւ բարոյական ազգի հոգեպարար արգասեաց գրականութեան, նաեւ զՀայաստանեայց վանօրէից եւ գաղափաց տեղագրութիւնս ի նմին ընթեռնելով, զնախնեացն մերոց զերջանիկ յուշ ածեն զփառս»⁴²: Հիւրավի, ամսագրում տպագրված նյութերը Նոր Զուղայի մատաղ սերնդի մեջ սերմանում էին ազգային գիտակցություն եւ հայրենասիրություն:

դ. Պարսկահայքի վերաբերյալ ազգագրական եւ ժողովրդագրական տեղեկությունները «Արարատ» ամսագրում. Պարսկահայքի պատմության, տնտեսության, հասարակական կյանքի, նյութական ու հոգեւոր մշակույթի մասին ուսումնասիրությունները, «Արարատ» ամսագրի խմբագրակազմի եւ առանձին հեղինակների հաղորդումները կարեւոր սկզբնաղբյուր են:

Ատրպատականի թեմի⁴³ վերաբերյալ Տ. Եղիշե ծ. վրդ. Մուրադյանը գրում է. «Մեծ Մասիսի կրծից մինչեւ Կասպից ծովը եւ Արափից մինչեւ Ուրմիոյ լճի հարաւային Միանդաբ եւ Սուղբուլաղ գաւառներն ընկնող տարածութիւնը կազմում է մի ընդարձակ փոխաւրայութիւն, որի վարիչն է, ըստ սովորութեան, Պարսից Շահի գահաժառանգը, եւ նոյն այդ տարածութիւնն է բռնում Ատրպատականի թեմը: Այդ երկրի 14 ընդարձակ գաւառներում եւ Մակուի խանութեան մէջ ապրում է մօտաւորապէս 48.000 հայ ժողովուրդ»⁴⁴: Երեւանի, Գանձակի եւ Բաքվի նահանգները միացնելու դեպքում նոր միայն կստացվեր Ատրպատականի թեմի չափ մի վարչական միավոր:

⁴² Տէս Մ. ԱՐԳԱՐԵԱՆՅ, Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆՅ, Կարապետ Աբգարեանց Նոր-Զուղայ, «Արարատ», 1872, Գ., էջ 128:

⁴³ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Ատրպատականի թեմն իրանահայության հնագույն թեմն է. ընդգրկում է Ատրպատականի տարածքը (Իրանի Արեւելյան եւ Արեւմտյան Ադրբեջան նահանգները): Առաջնորդանիստը Թավրիզի Ս. Աստվածածին եկեղեցին է:

⁴⁴ Տէս Եղիշե Մ. վրդ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Համառօտ ակնարկ Ատրպատականի թեմի կացութեան եւ կարիքների վերայ, «Արարատ, 1902, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 2032:

«Արարատ» ամսագրում գրված է. «Մոռանալու չէ, որ Ատրպատականը կառավարում է պարսկական աղաթներով եւ պարսիկ վարիչներով, որոնց նպատակը մի միայն կեղեքելն ու հարստահարելն է, եւ ուր հայ ժողովուրդը առաջնորդարան է վազում իւրաքանչիւր ֆայլափոխում»⁴⁵: Ահա թե ինչու էր Եղիշե ծ. վրդ. Մուրադյանը առաջարկում պահել երկու փոխանորդ Սալմաստ-Ուրմիա եւ Ղարադաղի գավառների համար:

Ամսագրում ներկայացվում է Ատրպատականի հայոց թեմի տեղագրությունը⁴⁶: Ղարադաղի գավառում բնակվում էին հայեր, թուրքեր, ալալլահիներ, շահսեվաններ եւ գարափափախներ: Հայերն իրենց դրացիների հետ լավ հարաբերություններ չունեին՝ «...ինչպէս արջերից, նոյնպէս սոցամից միշտ զգոյշ են լինում եւ հրացանը ձեռքին պաշտպանում. այնուամենայնիւ սպանութիւններ եւ գողութիւններ անպակաս են»⁴⁷:

Անտանեւի վիճակ էր Ատրպատականում, որի կառավարիչն էր փոխարքա Մուհամմեդ Ալի Միրզան⁴⁸: Նա գյուղացիներից բռնագրավում էր հացահատիկը, այն հավաքում շտեմարաններում, ապա աշնան վերջին սարսափելի թանկ գնով վաճառում քաղցած ժողովրդին: Այդպիսով, մարդկանց դառը քրտինքով վաստակածը հավաքելով՝ թագաժառանգը մեծ հարստություն էր դիզում⁴⁹:

Տեղի հայությունն իրավական անմխիթար վիճակի մասին նշվում է, որ «աւելի մեծ նեղութեան մէջ են եղել 8-10 տարի առաջ (1888 թ. - Կ. Մ.) աւազակաբարոյ աղաների եւ խաների պատճառով եւ իւրաքանչիւր դարադադցի օրհնութեամբ է յիշում Ստեփանոս եպիսկոպոսին»: Վերջինս պատկառազդու հոգեւորական էր, եւ նրա ջանքերի շնորհիվ հայերին հարստահարող աղաները պատասխանատվության ենթարկվեցին:

Պարսկաստանի նշանավոր բարերարներ Թումանյանները Ղարադաղից էին, որտեղ գնել էին իրենց պապի ծննդավայր Ողան, թուրքաբնակ մի քանի գյուղեր եւ դարձել տեղի ամենամեծ կալվածքի տերերը: Նրանք հայրենի գյուղում կառուցել էին ամառանոց, որի ստորին հարկում մտադիր

⁴⁵ Տէն անդ, էջ 2036:

⁴⁶ Տէն «Խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1898, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 497-507:

⁴⁷ Տէն անդ, էջ 501:

⁴⁸ Սովորույթի համաձայն՝ պարսից գահաժառանգը, մինչեւ գահին նստելը, նշանակվում էր Իրանի ամենամեծ՝ 9 մարզից բաղկացած եւ ամենահարուստ նահանգի՝ Ատրպատականի փոխարքա: Մուհամմեդ Ալի Միրզան Ատրպատականի փոխարքա էր նշանակվել 1896 թ.: Նրա նստավայրն էր Թավրիզը:

⁴⁹ Տէն ՀՐ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, 1905-1912 թթ. պարսկական հեղափոխությունը եւ հայերը, Երեւան, 2017, էջ 15:

էին բացել ուսումնարան: Միայն Նորաշեն գյուղն ուներ վանք-մատուռ՝ Ս. Գեորգ անվամբ, եւ մեկ դպրոց կար Աղաղան գյուղում, որն ուներ 41 տուն եւ 15 աշակերտ⁵⁰: Այս գավառի հայաբնակ գյուղերի վիճակագրական տվյալները ներկայացված են ամսագրի այլ համարներում եւս⁵¹:

Ղարադաղ գավառի հայությունը սնոտիապաշտ էր՝ «...մի կարգ սօսի ծառերին մեծ յարգ են տալիս, գիշերները տակին նրագ են վառում, փարաթոշը⁵² յարգում են պաշտելու չափ՝ չգիտեմ նրա մէջ ինչ բարի ոգի բնակուած կարծելով»⁵³:

Քեյվան բնակավայրում հայերը զբաղվում էին շերամապահությամբ, իսկ թթենիներից ստացած բերքից պատրաստում օղի, որից քիչ քանակությամբ արտահանում էին Արցախ. «Քեյվանից զատ միւս գաւառներում ոգելից խմիչ՝ չի օգտագործում, որովհետեւ չկայ, ծխելն էլ սովորական չէ: Խմելու ունակութեան շնորհիւ քեյվանցիները վարժ ու բարձր խիստ տարբերում են միւս գաւառականներից»⁵⁴:

Ինչ վերաբերում է զարադաղցիների տեղաշարժին, ապա նրանք գաղթում էին Ռուսաստան, նաեւ Շուշի եւ հարակից գավառներ, իսկ «երթեկնությունը կատարում էր Արափ գետի հոստաֆըրին կամուրջով»: Լեզվական խնդիրները քննարկելիս նշվում է, որ զարադաղցիները խոսում են «խիստ դժուարահասկանալի մի բարբառ՝ նման մի քիչ Ղարաբաղի լեզուին»: Ըստ էության՝ Ղարադաղը եւ լեզվական, եւ հաղորդակցության որոշակի թելերով կապված էր Արցախին:

Հոգվածագիրն ամփոփում է, որ նշյալ վայրերից բացի, «Ատրպատականում՝ ուրիշ տեղ աչքի ընկնող թուով հայեր չկան, միայն Սօմայում, Քիւրդիստանի զանազան տեղերում՝ տուն-տուն, հատ-հատ ցրուածներ կան, որոնք բոլորը միասին մօտաւորապէս 50 տուն հաշուել կարող ենք»⁵⁵: Իսկ «Ազգահամար»⁵⁶ վերտառությամբ աղյուսակում ներկայացվում է հայկական բնակավայրերի թվային պատկերը՝ ըստ տների, բնակչության, եկեղեցիների, քահանաների, դպրոցների, ուսուցիչների եւ աշակերտների:

⁵⁰ Տէն «Խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1898, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 502:

⁵¹ Տէն «Խմբագրական. Պարսկաստանի Ղարադաղ գաւառի հայաբնակ գիւղերը: Վիճակագրական», «Արարատ», 1896, Գ., էջ 135-137:

⁵² Քարաթոթոշ կամ քարադոդոշ՝ քարքարոտ տեղերում ապրող դոդոշ, մողես. տնս է. Գ. ԱՂԱՅԱՆ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երեւան, 1976, էջ 1582:

⁵³ Տէն «Խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1898, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 502:

⁵⁴ Տէն անդ, էջ 503:

⁵⁵ Տէն անդ, էջ 504:

⁵⁶ Տէն անդ, էջ 505-506:

Սալմաստ գավառում կար հայաբնակ 28 գյուղ. դրանցից 6-ը զուտ հայ բնակչություն ուներ, մյուսները՝ խառը բնակչություն՝ թուրք, ասորի, քուրդ, հրեա⁵⁷: Զուտ հայկական գյուղերն էին Հավթվան՝ 310, Փայաջուկ՝ 226, Մահլամ՝ 176, Սառնա՝ 74, Ղալասար՝ 54, Հախվերան՝ 46 տուն: Մնացյալ խառը գյուղերից Սավրան ուներ 109, Սանամերեկը՝ 81, Հին քաղաքը՝ 62, Ախթխանան՝ 46, Կզլճան՝ 41 տուն հայ բնակչություն:

Սալմաստում հայություն թիվը 8957 էր՝ 1504 տուն, յուրաքանչյուր տունը՝ մոտ 6 անձ: Համեմատած Ատրպատականի մյուս գավառների՝ սալմաստցիները բավական կրոնասեր էին եւ հյուրասեր, որի համար «գաղթականներ եւ հալածականներ ամենից աւելի այստեղ խնամուած են, մինչեւ այսօր Թաւրիզից եւ շրջակայից գաղթականները փախչում են Սալմաստ գնալու համար»⁵⁸:

Ուրմիայում եւ հարակից 28 գյուղում հայերը բնակվում էին թուրքերի եւ ասորիների հետ: Ուրմիա գավառում զուտ հայաբնակ գյուղեր էին Կերտապատը եւ Նախջեւան-թեփեն: Քաղաքում բնակվում էր 45 տուն հայ, ունեին մեկ եկեղեցի՝ կառուցված 1891 թ.՝ Ս. Ստեփանոս անվամբ: Սակայն այստեղ խնդիրը խառնամուսնություններն էին. «...հայերը, ասորուց ազդեցութեան տակը լինելով, շատ անգամ խառն խնամութիւններ են ունենում, մեծ մասամբ ասորերէն են խօսում, կանանց տաւազն եւս ասորական է՝ թրփականին շատ նման»⁵⁹: Հետ էություն՝ եթե Սալմաստից եւ Թավրիզից վաճառական հայերը ելումուտ չանեին, Ուրմիայի հայերին «բոլորովին կորուսուած կարելի էր համարել»: Ուրմիայի հայերը զբաղվում էին հյուսնություններ եւ գինեվաճառությամբ:

Ինչ վերաբերում էր Ուրմիայի հայության մեջ եկեղեցու դերին եւ ազգային դավանանքին, ապա «կրօնասիրութիւն բոլորովին չկայ, Յարութեան եւ Մննդեան տօներից բացի, եկեղեցւոյ մէջ աղօթող տեսնելը հրաշք կարելի է համարել»⁶⁰: Փաստորեն, ներմուծված օտար տարրերը նպաստել էին ազգային նկարագրի զգալիորեն փոխմանը:

Ուրմիա գավառից հարավ՝ Բարանդուզ գավառի 13 գյուղում, հայերը բնակվում էին թուրքերի եւ ասորիների հետ, ընդամենը՝ 203 հայկական տուն, ունեին չորս եկեղեցի, որոնք գտնվում էին Բաբառի, Բեւլանեթ, Դիզաթափա եւ Թամաթար գյուղերում, չունեին ուսումնարան.

⁵⁷ Տէն խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1895, Ե., էջ 173-174:

⁵⁸ Տէն խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1898, Թ., էջ 403-405:

⁵⁹ Տէն խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1898, Ժ., էջ 449-453:

⁶⁰ Տէն անդ, էջ 450:

սահմանակից Արեւմտյան Հայաստանից մի այցելու քահանա երբեմն գալիս էր այստեղ: Տեղի հայությունը խոսում էր թուրքերենով, «...միայն զարմանալի է, որ հաստատամտութեամբ պահպանում են իրենց հաւատը եւ անհրաժեշտ կարիք ունեցած միջոց իսկ չեն դիմում կաթոլիկ կամ բողոքական կրօնաւորներին: Սոցա հաւատալեաց առաջինը կազմում է պահեցողութիւնը. պահեք լուծողը հայ չի համարում, արդէն տարբեր մի նշան էլ չկայ հայը ճանաչելու»⁶¹:

Ազգային ինքնության տարրեր գրեթե առկա չէին Սուլղուզ, Սովուճ-Բուլաղ եւ Միանդուաբ գավառներում: Հայերն այս գավառներում մայրենի լեզվով չէին խոսում՝ «...կարելի է սրանց համարել ֆրիստոնէայ ֆիւտեր եւ ոչ թէ հայեր»:

Սովուճ Բուլաղում հայերը բնակվում էին 4 գյուղում եւ նման էին Սուլղուզի հայերին, իսկ քրդաբնակ Միանդուաբ գավառի 4 գյուղում բնակվում էր 53 տուն հայ: Մարաղա քաղաքում բնակվում էր 180 տուն հայ: Կարենոր է, որ այստեղ «...թուրքերը նոյն բարբարոսութիւնը չունին ինչպէս Ումիին, թէւ նոյն զգուսնէր եւ գարշանէր կայ գեաւորներից, բայց կախումն ունենալով՝ ստիպուած են կեղծել եւ շողոփորթել հայերին»⁶²:

«Արարատ» ամսագրի հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն՝ «Ատրպատականում հայերը ցրուած են բնակւում եւ ոչ մի գաւառում մեծամասնութիւն չեն կազմում: 1828 թուի գաղթականութիւնը հայոց պատկանելի թիւը նուազեցրել է»⁶³:

Ամսագրի էջերում ներկայացված են Թավրիզից հյուսիս գտնվող հայաբնակ գյուղերը՝ Մուժամբարը, Ալշամուլքը եւ Սեոհրյուլը⁶⁴:

Մուժամբարում էր գտնվում «Աներեւոյթ» անունով ուխտատեղին, որի մատուռում գիշերում էին Թավրիզից եկած ուխտավորները՝ բժշկվելու նպատակով: Այստեղ կար նաեւ հանքային ջրի աղբյուր: Հետաքրքիր է, որ Մուժամբարում, հակառակ ավանդույթին, հյուրասեր չէին, նաեւ երկրագործութիւնից զատ զբաղվում էին ձիապանութեամբ: Իսկ 36 տուն հայ բնակչութիւն ունեցող Ալշամուլքն աչքի էր ընկնում հյուրասիրութեամբ:

Ինչ վերաբերում է Խոյին, ապա համանուն բերդաքաղաքում հայեր չէին բնակվում: Այն Ատրպատականում միակ քաղաքն էր, որ

⁶¹ Տէս անդ, էջ 452:

⁶² Տէս անդ, էջ 453:

⁶³ Տէս «Խմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1898, է., էջ 301-303:

⁶⁴ Տէս անդ, էջ 302:

կառավարչական հատուկ շենք ուներ: Խոյից հարավ-արեւմուտք՝ «Մահալլէ» արվարձանում, բանկվում էր 94 տուն հայ՝ ցրված երեք թաղամասում՝ թուրքերի հետ խառը, ունեին երկու եկեղեցի: Խոյի հայերն աղքատ էին, զբաղվում էին միայն արհեստներով, ճնշված էին թուրքերի կողմից⁶⁵:

Ե. Մխիթնեւոյնը եւ թեմական կյանքի խնդիրները «Արարատ» ամսագրում.

1875 թ. հունիսի 3-ին Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցուն ուղղված նամակում Նոր Զուղայի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Խաչատուր վրդ. Կարապետյանը հայտնում էր բողոքականության տարածման նպատակով օտարների քարոզչության մասին⁶⁶: Դեռեւս 1872-1873 թթ. Գրիգորիս արք. Հովհաննիսյանն այդ մասին տեղեկացրել էր Հայոց հայրապետին, նրանից ստացել անհրաժեշտ հրահանգներ: Ամսագրում հստակ նշվում է, որ Գրիգորիս արք. Հովհաննիսյանի «ի Հնդկաստան երթալոյ նպատակն ոչ եթէ միայն ի վտանգի եղող Հնդկահայոց այցելելու եւ օգնելու համար, այլ նաեւ անդ կարեւոր դպրոցներ հաստատելոյ եւ այլ մի քանի ազգային հոգացողութիւնք եւ եկեղեցական կարգադրութիւններ տնօրինելոյ համար է, ինչպէս նաեւ Նոր Զուղայոյ հայոց դպրոցաց համար եղած մի քանի կտակները ի կարգի դնելով՝ եւս Համեստ Ծաղիկ Խաբսանիմ՝ Բրուս կոչուած եւ ծպտեալ բողոքական քարոզչին խնամոց անգիտութեամբ եւ միամտաբար յանձնած դպրոցը ազատելոյ...»⁶⁷:

Բրուս կոչված քարոզիչը 1870-ից, երբ Պարսկաստանում սով էր, մեծ գումարներ էր բերել Եւրոպայից ու բաժանել աղքատներին՝ տեղում դպրոց հիմնելու նպատակով: Իսկ բացված դպրոցում էլ քարոզում էին բողոքականություն:

Մխիթնեւոյնները գործուն էին Սալմաստում: Կաթոլիկ Լազարիստ միաբանությունը ասորաբնակ Խոսրովա գյուղում բացել էր սեմինարիա⁶⁸, իսկ Ամերիկյան երիցական եկեղեցին գործունեություն էր ծավալել Հաֆթվան գյուղում: Չնայած մխիթնեւոյնները տարածված էր, սակայն «հայը դեռ առ այժմ, մեծամասնութեան մասին է խօսփ, աւելի կը յօժարի զոհողութիւն անել, եւ իր ազգային Եկեղեցուն ու վարժարանին յարած մնալ, քան միսիօնարական ձրի կրթութենէն օգտուել»⁶⁹: Ահա թե ինչու հա-

⁶⁵ Տէն «Ժմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1898, Ը., էջ 356-357:

⁶⁶ Տէն «Ժմբագրական. Ի Նոր Զուղայէ», «Արարատ», 1875, Ը., էջ 313-316:

⁶⁷ Տէն անդ, էջ 313:

⁶⁸ Տէն «Ժմբագրական. Մայր Աթոռ. Պարսկահայք», «Արարատ», 1895, Զ., էջ 219-220:

⁶⁹ Տէն անդ, էջ 220:

յուլյան թուրքախոս հատվածը նախընտրում էր լինել անգրագետ, քան օգտվել միսիոներների կրթական ծառայություններից⁷⁰:

Ինչ վերաբերում է թեմական կյանքին, ապա դրա աշխուժացմանը նպաստում էին հովվական այցելությունները, որոնց կազմակերպումը պահանջում էր մեծ ծախսեր եւ շատ ժամանակ: Իսկ հեռավոր գաղթօջախներում այն դիտվում էր որպես ազգային կյանքի իմաստավորման եւ համախմբման ձեւ, ազգային եկեղեցու ու նրա քարոզած արժեհամակարգին հավատարմության վերահաստատում:

1875 թ. հուլիսի 27-ով թվագրված՝ «Մեծ պարոն Կ. Յ. Զէյթունեանի» գրություն մեջ⁷¹ նկարագրվում է Պարսկա-հնդկահայոց թեմի⁷² առաջնորդ Գրիգորիս արք. Հովհաննիսյանի հովվական այցելությունը Հնդկաստան եւ այդ ճանապարհին Սրբազանի դիմավորման արարողությունը Բուշե-ռում, պատարագի մատուցումը Ս. Գեւորգ եկեղեցում եւ ազգային համախմբվածություն այդ քաղաքում:

Գրիգորիս արք. Հովհաննիսյանն այցելում է Բիրմա եւ Դաքա: 1871 թ. Դաքայի փոքրաթիվ հայերը՝ 23 տուն՝ 97 հոգի, կառուցել էին Ս. Հարություն եկեղեցին, որն ուներ մեկ քահանա: «Սոքա ամենքը եւս յաջողակ առեստուրով զբաղուած են, եւ գրեթէ ամեն արուեստի մէջ բաժին եւ կարողութիւն ունին: Դպրոց չունին, որոյ համար կարգադրութիւն եղած է, բայց ոմանց հաճման ոմանց մաճման մեծ խնամքով հայերէն լեզուն կուսուցանեն իւրեանց որդոց: Իսկ հանրական դաստիարակութիւնը Անգղիացոց վարժարաններում կստանան»⁷³: Սրբազանը 16 օր մնում է այս համայնքում, որից հետո գնում Բոմբեյ:

Հիշարժան է, որ 1895 թ. մարտի սկզբին Պարսկա-հնդկահայոց թեմի առաջնորդ Եսայի արքեպիսկոպոսը եւս հովվական այցելություն կատարեց Հնդկաստան⁷⁴: 1904 թ. նոյեմբեր ամսին նույն թեմի հաջորդ առաջնորդ Սահակ արքեպիսկոպոսը այցելեց Հնդկաստան⁷⁵: Վերջինս իր հետ տանում էր Հայրապետական օրհնության կոնդակ՝ ուղղված տարագիր հայությունը: Սահակ արքեպիսկոպոսի այցելությանը, տեղի հայության առաջարկով,

⁷⁰ Հիշարժան է, որ 1880-ական թթ. կեսերից Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը առաքելություն էր հիմնել հայաբնակ Սափրա գյուղում, այնտեղ նորոգել հին ասորական եկեղեցի, հիմնել փոքր վանք, ուներ ուսումնարան:

⁷¹ Տե՛ս Կ. Զէյթունեան, Գրիգորիս արքեպիսկոպոս ի Հնդկաստան, «Արարատ», 1875, Ժ., էջ 394-396:

⁷² Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Պարսկա-հնդկահայոց թեմը կազմավորվել է Ժէ. դարասկզբին: Առաջնորդանիստը նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքն է:

⁷³ Տե՛ս «Խմբագրական. Գրիգորիս արքեպիսկոպոս ի Դաքա», «Արարատ», 1876, Լ., էջ 309-310:

⁷⁴ Տե՛ս «Խմբագրական. Պարսկահայք», «Արարատ», 1895, Գ., էջ 108:

⁷⁵ Տե՛ս «Խմբագրական. Պարսկահայք», «Արարատ», 1904, Ա., էջ 44:

տրվել էր պաշտոնական բնույթ: Սրբազանը Թեհրանում Անգլիայի դեսպանի միջոցով դիմել էր Հնդկաստանի փոխարքային եւ հայտնել իր այցելության մասին: Ուստի, տարբերությունը նախորդ այցելությունից այն էր, որ Թեմի առաջնորդը գնում էր այդ երկիր նախապես որոշված ծրագրով:

Հոգեորսությունը լուրջ խնդիր էր նաեւ Ատրպատականի թեմում: Ամսագրում վկայաբերվում է՝ «Ազգիս Վեհափառ Հայրապետն (Մկրտիչ Ա. Խրիմեան — Կ. Մ.) իւր գահը բազմելու օրումանից առաջին խնամք է ցոյց տուել Պարսկաստանի հայոց վրայ: Ատրպատականի համար թեմակալ առաջնորդ յղելուց յետոյ, Նորին Օծուքինը յատուկ հովի ուղարկեց եւ Սպահանի հայերին արժանապատիւ Սահակ վրդ. Այվատեանին, որպէսզի Գերապատիւ Եսայի արքեպիսկոպոսը հմար ունենայ հեռաւոր Հնդկաստանի եւ Խաղաղական ովկիանոսի կղզիներում ցրուած հօտին այց գնալու եւ ի մօտոյ մխիթարելու»⁷⁶:

Ատրպատականի թեմի առաջնորդի ընտրության հարցով մտահոգ Հայոց հայրապետի հարկադրանքով 1905 թ. հունվարի 2-ին ընտրություն կատարվեց⁷⁷: Հակառակ կանոնադրությանը՝ ընտրվեց մի հոգեւորական, որն արդեն թեմակալ առաջնորդ էր եւ այդ պատճառով հրաժարվեց Ամերիկայից գալ Թավրիզ. խոսքը Հովսեփ արք. Սարաջանի մասին է⁷⁸: Եւ միայն Գեւորգ արքեպիսկոպոսի⁷⁹ 1908 թ. հունվարի 9-ին Մեհմեդ Ալի շահին ուղղված նամակից պարզ է դառնում, որ Ատրպատականի թեմի առաջնորդ է ընտրվել Կարապետ Ժ. վրդ. Մկրտչանը⁸⁰: Գեւորգ արքեպիսկոպոսը շահին խնդրում էր վավերացնել նորընտիր առաջնորդի հաստատումը:

Ամսագրի համարներում առկա են Ատրպատականի թեմի վերաբերյալ վիճակագրական աղյուսակներ⁸¹, Արտազ գավառի Ս. Թադեոս առաքյալի վանքի⁸² եւ Թավրիզի Բերդաթաղի Ս. Աստվածամոր եկեղեցու

⁷⁶ Տէն «Խմբագրական. Պարսկաստանում», «Արարատ», 1894, ԺԲ., էջ 386-388:

⁷⁷ Տէն «Խմբագրական. Պարսկահայք», «Արարատ», 1905, Բ., էջ 134-136:

⁷⁸ Հովսեփ արք. Սարաջանը, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքության որոշմամբ, 1889 թ. ստանձնել է Ամերիկահայոց թեմակալ առաջնորդի պաշտոնը: Նրա նախաձեռնությամբ կառուցվել եւ 1891-ին օծվել է հայ առաքելական առաջին եկեղեցին ԱՄՆ-ում՝ Ուստրի Ս. Փրկիչը:

⁷⁹ 1907 թ. մահացել էր Մկրտիչ Ա. Վանեցի կաթողիկոսը, ուստի գրությունը Պարսից շահին ուղարկում է կաթողիկոսական տեղապահ Գեւորգ արքեպիսկոպոսի կողմից:

⁸⁰ Տէն «Խմբագրական. Տեղապահ Գեորգ արքեպիսկոպոսի թուղթը Պարսից Շահն-Շահին», «Արարատ», 1908, Ա., էջ 36-37:

⁸¹ Տէն «Խմբագրական. Վիճակագրութիւն թեմին հայոց Ատրպատականի ի 1875 ամի», «Արարատ», 1876, Գ., էջ 109-113:

⁸² Տէն ԽԱՁԻԿ ՎՐԴ. ԴԱՏԵԱՆ, Պարսկահայք. Համառօտ նկարագիր Շաւարշան-Արտազ գավառի Ս. Թադէոս առաքելոց վանքի, «Արարատ», 1898, Ա., էջ 38-40, Բ., էջ 89-91:

վերաբերյալ պատմական ակնարկներ, ծիսական եւ թանգարանային նշանակություն ունեցող իրերի նկարագրություններ⁸³:

«Արարատ» ամսագրում հրատարակված են քննադատական հոդվածներ⁸⁴, գրական գործեր⁸⁵, ուսումնասիրություններ եւ հաղորդումներ: Ըստ էության՝ ամսագիրը դարձել էր տարբեր մշակույթների ներկայացման հարթակ:

Վերլուծելով «Արարատ» ամսագրում առկա բազմաբովանդակ տեղեկությունները՝ կարող ենք եզրակացնել.

ա. Պարսկաստանի հայ գաղթօջախի գոյության համար սպառնալիք չկար:

բ. Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հարաբերությունները Պարսից շահական արքունիքի հետ միտված են եղել հայության վիճակի առավել բարելավմանը եւ խնդիրների լուծմանը:

գ. Պարսկաստանի հայ գաղթօջախում բազմաթիվ դպրոցներ են բացվել, հայաշատ որոշ վայրեր զարգացում են ապրել:

դ. Հայկական գաղթօջախում կրթական մակարդակը մնում էր առավել բարձր նիշի վրա, քան այդ պետության այլ ժողովուրդներին:

ե. Սովի ճիրաններում հայտնված Սպահանի հայերին աջակցության կազմակերպումը եւ դրա լուսաբանումն ունեւ համազգային նշանակություն:

զ. Պարսկահայքի վերաբերյալ ազգագրական եւ ժողովրդագրական տեղեկությունները լույս են սփռում այնպիսի հարցերի վրա, ինչպիսիք են՝ հայության թվաքանակը, տեղի բարբառները, ապրելակերպը, ազգային Եկեղեցու հետ ժողովրդի կապը, ավանդույթների պահպանումն ու կիրառումը, որոշ դեպքերում խառնամուսնությունները, դրացի ժողովուրդների հետ այլ առնչությունները:

է. Միսիոներական շարժումը դարձել էր լուրջ մարտահրավեր Պարսկաստանի հայ գաղթօջախի համար:

⁸³ Տե՛ս «Խմբագրական. Քաղուածք Ս. Էջմիածնի սինօդի օրագրութիւններից: Պարսկահայք. Խաչիկ վրդ. Դատեանի՝ Պարսկաստանից բերած հնութիւնները», «Արարատ», 1895, է., էջ 266-270, Ը., էջ 313-316:

⁸⁴ Տե՛ս Գ. Շիրմազանեան, Քննադատութիւն: Պարոն Բաֆֆիի «Փունջ» բանաստեղծութեան վերայ, «Արարատ», 1874, Ը., էջ 291-306:

⁸⁵ Տե՛ս Մ. Բժշկեան, Աղերսանք պարսկահայի, «Արարատ», 1878, Բ., էջ 68. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԳ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ, Մի հատուած Ռոստամ Զալ վէպից, «Արարատ», 1899, Բ., էջ 91-94. Ս. ԳԻՒԼՃԱՏԵԱՆ, Ֆիրդուսի, «Արարատ», 1887, Ե., էջ 227-229:

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются отношения между Персидские шахами и Армянскими Католикосами, и показано, что они были в первую очередь направлены на сохранение армянских школ в Персии и создание новых. При этом позиция персидского двора была важна для армян.

Публикации журнала «Арарат» дают возможность составить представление об Атрпатаканской и Персидско-Индийской епархий, а также о материальной и духовной культуре армян, включая местные повествовании, диалекты, привычки, повседневную жизни, быт, традиции, отношения с соседними народами, род занятий, социальное положение в персидского общества и другие вопросы.

SUMMARY

The article discusses relations between Persian Shahs and Armenian Catholicoi, and shows that they primarily aimed at preserving Armenian schools in Persia and creating new ones. In this case, the position of the Persian court was important for the Armenians.

The publications of “Ararat” monthly enable us to have an idea about the Armenian Dioceses in Atropatene, Persia and India, and also about the material and spiritual culture of the Armenians, including local narratives, dialects, everyday life, traditions, movements, relations with neighboring nations, occupation, social status in Persian society and other issues.

